

МОРАЛ, ЕКОНОМИЈА И КОЛОНИЈАЛНИ МЕНТАЛИТЕТ MORALITY, ECONOMICS AND THE COLONIAL MENTALITY

Данијел М. Цвјетићанин, професор

Универзитет Сингидунум
Кумодрашка 261, 11010 Београд
dvcvjeticanin@singidunum.ac.rs

Danijel M. Cvjetičanin, Professor

Singidunum University
Kumodraška 261, 11010 Beograd
dvcvjeticanin@singidunum.ac.rs

САЖЕТАК

Кључне речи:

протестантска етика, ментални склоп, самоуправни морал, економија, систем вредности, транзициона привреда, колонијални менталитет

Креатори и идеолози новог светског поретка сугерисали су владама и невладином сектору транзиционих земаља да покрену активности за промену „менталног склопа“ становништва, те да приближе грађанима „дух капитализма“ и потисну предрасуде које је претходно владајућа (комунистичко-социјалистичка) идеологија утиснула у свест народа. Циљ овог рада је да отвори питање: да ли у економској области друштвеног живота у Србији изградња транзиционог система вредности подстиче „дух капитализма“, у оном смислу како је о њему писао Макс Вебер [1], или подстиче „дух самопорицања“ [2] који у области економије генерише „колонијални менталитет“ [3]? У разматрању ових питања не сме бити занемарен „дух социјалистичке самоуправне привреде“, који је такође оставио траг у менталном склопу становништва. Имајући у виду ова три система вредности, указаће се на разлике у ставовима према индивидуалној иницијативи, привредној слободи, раду, штедњи, богатству и улози државе у економском животу. Овај чланак ће испунити свој циљ ако помогне у разликовању веберовског духа либералног капитализма од „колонијалног менталитета“ који се промовише у Србији.

Рада примљен:
29.2.2016.

Paper received:
2/29/2016

Рада прихваћен:
28.3.2016.

Paper accepted:
3/28/2016

ABSTRACT

Key words:

protestant ethics, mindset, self-management morality, economics, value system, transitional economies, colonial mentality

Creators and ideologists of the new world order have suggested to governments and to the non-government sector (NGO) in transition countries to initiate actions for changing the “mindset” of the population and to bring closer to the citizens the “spirit of capitalism” and suppress prejudices that the previously ruling (communist-socialist) ideology imprinted in the consciousness of the people. The aim of this paper is to open the question whether, in the economic sphere of social life in Serbia, the development of a transitional system of values encourages “the spirit of capitalism”, in the sense as Max Weber wrote about it [1], or incites “a spirit of self-denial” [2], which, in the field of economy, generates “a colonial mentality” [3]? In considering these issues, “the spirit of socialist self-management of the economy” should not be neglected, which has also left traces in the mentality of the population. Bearing in mind these three value systems, we will point out the differences in attitudes towards the individual initiative, economic freedom, work, savings, wealth and the role of the state in economic life.

Увод

Неки економисти су склони да заступају став да морал и економија нису међусобно повезани [4], упркос чињеници да је један од родоначелника економске мисли А. Смит (1723–1790), аутор *Истраживања природе и узрока богатства народа* (1776), био истовремено и истакнути морални филозоф свога времена – писац познате књиге *Теорија моралних осећања* (1759).

Поменути економисти су уверени да је економија, као наука о оптимизацији, слична многим природним или техничким наукама, па као што у овим наукама не постоје „морално исправни“ или „морално неисправни“ ставови и резултати, тако и економисте интересује искључиво истраживање перформанси проучаваних економских система или њихових делова.

С друге стране, теолози и свештеници који су вековима истраживали и прописивали моралне кодексе пастве остављали су питања економског живота далеко од средишта свог интересовања. Уосталом, зар није *привредна област друштвеног живота* (производња, размена, расподела и потрошња) божја казна за Еву и Адама после њиховог изгона из еденске баште, у којој није ни постојала привреда пошто су

могућности потрошње биле богом дате и готово неограничене?¹

За већину економиста, међутим, није спорно да је сваки познати модел (систем) привређивања чврсто ослоњен на неки морални кодекс, на скуп моралних норми (систем вредности) које му омогућују функционисање. Без поштовања одређеног скупа моралних норми тешко би било замислити поделу рада, размену, новац и кредит или мрежу социјалне заштите, здравственог осигурања итд.

Наравно, познати су и школски примери [5, стр. 52] који показују да понашање супротно моралним нормама може да се покаже оправдано,² иако би било тешко човеку са осећањем за праведност објаснити

1 „И Господ Бог изагна га из врта Едемскога да ради земљу, од које би узет“ (Постање, 2, 23).

2 У краљевини Зиг добри краљ Јован наредио је да се у време глади храна донесе у град, плативши сељацима правичну цену, рационарирајући следовања тако да свима припадне подједнако. Будући да је глад потрајала, умирући грађани благосиљали су умирућег краља. У суседној краљевини Зо, у време изобиља свако од десетак тамошњих трговаца до вршка је напунио изграђене магацине јевтино плаћеним житом. Када је наишла глад, трговци су продавали жито по цени двапут вишој него обично, а грађани су плаћали чак и својим накитом... Уколико је глад дуже трајала, цене су расле, док најзад тржиште није рационарило храну на минимум потребан за живот сваког становника. Када је глад престала, читав град је дуговао трговцима, али су становници бар били живи, а сваки трговац је гуњао што га је конкуренција осталих трговаца спречила да своје богатство повећа двадесет пута, уместо само четири пута“ [5, стр. 52].

да богаташи имају већа права на потрошњу па да „пас богатог човека може добити млеко које би добро дошло сиромашном дечку да избегне рахитис“ [5, стр. 52].

Економска литература богата је расправама о праведној расподели, али се у теорији и привредној пракси већине земаља показало да су *неправедна* расподела и *могућност већих разлика у богатству* били *снажнији покретачи привредног развоја* од социјалистичких, комунистичких или хришћанских принципа једнакости и солидарности. Изгледа да је жеља за истицањем, тј. неједнакошћу, својствена људској врсти, бар на овом нивоу социјалног и психофизичког развоја, изузев, можда, у специјалним случајевима елементарних катастрофа или ратова, када се спремност на жртвовање ради добра *свих* енормно повећава.

У знаменитој књизи *Протестантска етика и дух капитализма*, Макс Вебер [1] покушао је да покаже да је протестантска етика, у свим својим многобројним облицима и учењима, пресудно утицала на дух капитализма, а у складу са тим и на привредни живот и развој у северноамеричким и западноевропским земаљама.

Чак и под условом да се не прихвати у потпуности Веберов став о одлучујућем утицају „менталног склопа“ на понашање у економској области друштвеног живота,³ корисно је, нарочито данас када се *промена менталног склопа грађана Србије* спроводи и као део политичког (и економског) програма, упоредити Веберов „дух капитализма“ са „менталним склопом“ становништва Србије, како се он перципира у расправама о српској економији.

Транзиција и ментални склоп

Повратак у капитализам одушевљено је, без икаквог отпора, дочекан у свим социјалистичким земаљама, иако је свакоме било јасно да ће транзиција довести до значајних промена у односима друштвених слојева и класа. Модели „социјалног“ капитализма

³ Интеракција базе и надградње остаће још дуго предмет расправа међу економистима, можда баш зато што је ово питање у једном периоду сматрано решеним.

у централној и северној Европи, као и „друштва благостања“ у англосаксонском делу света, били су привлачни (па и више од тога) грађанима социјалистичких земаља. Нико није озбиљније разматрао тужна искуства привреда „слободног света“ у земаљама Јужне Америке, Африке или Азије, али су на сав глас хваљене перформансе привредних сила европског запада, а посебно Западне Немачке.⁴

Масовно се веровало да ће се „благостање Запада“ у кратком року прелити на Исток, да ће капитал у року од неколико година (највише једне декаде) „на јуриш“ реструктурирати посрнуле индустријске гиганте на истоку и омогућити им да, пошто се ослободе вишка запослених радника, чврсто стану на ноге у светској тржишној утакмици. Очекивало се да ће замах приватне иницијативе и брзи раст броја малих и средњих предузећа успети да апсорбује вишкове отпуштених радника, као и да изазове општи раст запослености и продуктивности. Нарочито се рачунало на трансфер иновација у технологији, финансијском сектору и у области маркетинга и менаџмента.

Грубо говорећи, очекивања су се испунила само мањим делом. Ко је могао предвидети да ће у деведесетим годинама евроатлантски капитал наћи повољнији амбијент за оплодњу на Далеком истоку, где су наднице биле на далеко нижем нивоу, па су

⁴ Још из времена Хладног рата потиче термин „привреда – излог“ (или „земља – излог“), који се односи на земље, односно привреде, које треба да буду добар пример благостања у капиталистичком моделу привређивања. То су били привлачни „излози“ према европском источном (социјалистичком) блоку – земаљама Варшавског уговора или према Кини. Данас су такве „земље – излози“ Јужна Кореја и Балтичке земље, које треба да покажу становништву Русије, Северне Кореје или Кине како би могле да изгледају њихове привреде ако би све своје ресурсе ставиле на располагање евроатлантском капиталу који столује на Вол Стриту. Либија, Ирак, Либан или Панама нису, наравно, примери за углед. Ове земље и нису у „излогу“, пошто су далеко од Русије, односно Кине. Некадашња несврстана Југославија нашла се скоро на пола пута да постане „земља – излог“, али њен „развој“ није подстицао инвестирањем капитала у привреду (тј. индустрију) и инфраструктуру, него одобравањем кредита – за увоз и потрошњу. Када су кредити доспели за наплату, тај модел „подршке“ сломио је осамдесетих година кичму југословенске привреде, а исти модел примењен је и у многим другим земаљама Трећег света (види: [6]).

због тога инвестиције у индустријски развој претежно усмерене у Кину и Индију? Истина, евроатлантски капитал преузео је велики део привредних ресурса доскорашњих социјалистичких земаља Европе, делом и Русије (под Јељцином), али до индустријског препорода и значајнијег раста запослености у овим земљама није дошло, иако су остали елементи капиталистичког модела показали своје лице (а нарочито зубе).

У наредној декади показало се (можда касно) да се јавност, ипак, не мири лако са социјалним последицама новоуспостављеног капиталистичког поретка: са губитком сигурности радних места, са нижим нивоом здравствене и социјалне заштите или са ширењем јаза између богатих и сиромашних. Како то обично бива, када се уђе „у радњу“ утисци се разликују од оних док се само посматра „излог“.

Сетићемо се колико је био болан први „судар“ јавности земаља у транзицији са бројним облицима подвала, лажи и превара које се правдају „модерним маркетиншким понашањем“, али не само у области политичке пропаганде, него и у области банкарства и наизглед безазлених комерцијалних реклама. Велике финансијске преваре („балони“ на берзама, скандалозни модели „приватизације“, тржишни сломови и сл.) подстакли су процесе који су често на површину издигли инвеститоре и предузетнике (повезане са политичким моћницима), чија се „храброст“ огледала у безобзирности, бахатости, хвалисавости, лицемерју и одсуству сваког трага саосећања, као главних особина маркетиншког „морала одабраних“. Ширење тржишта наркотика, бујање корупције, насилништва, мобинга и других облика злостављања, као и енормни раст рекетирања привредника не само од стране „заштитника“ из политичких партија него и од стране криминалних група, сматрају се „природним пратиоцима“ процеса транзиције.

У оваквим условима питања капиталистичког морала и социјалне одговорности компанија, послодаваца и државе, брзо су се наша у центру пажње јавног мњења.

Брзо су заборављена времена у којима се у разговорима међу грађанима морал капиталистичке привреде сматрао беспрекорним, а свака његова критика (у најширим масама) жигосала као агитација и пропаганда комунистичких власти.

Приватизација и богаћење са номенклатурне листе (тзв. тајкунизација привреде) изазвала је у транзиционим земљама не само nelaгодност међу грађанима, него је поново покренула питања социјалне одговорности капиталиста, компанија и корпорација коју су романсијери XIX века, а такође и бројни економисти и филозофи тог времена, жестоко критиковали. Многи од њих предвиђали су да ће пролетерска револуција или неки други облик социјалног бунта реформисати нехумано лице капитализма и елиминисати или знатно ублажити њему својствену експлоатацију радничке класе, што се и догодило у Русији, Куби и многим земљама Европе и света.

Ипак, социјализам није испунио очекивања широких народних маса не само због недостатка демократије, притиска ауторитарних режима и свемоћи државе у привреди, него нарочито због одсуства широког асортимана потрошне робе на полицама продавница која би, макар и недоступна већини (због недовољне куповне моћи), ипак била пред очима становништва. Данас звучи можда невероватно, али одбрана социјалистичких односа у привреди била је невероватно слаба како због *аверзије грађана према једнакости и уравниловци* тако и због лицемерноог тумачења принципа једнакости од стране политичке елите. Као да су се грађани надали новој „подели карата“ или чак могућности да по завршетку транзиције „сви постану капиталисти“?

С друге стране, у страху од ширења социјалистичке (комунистичке) револуције капитализам је, нарочито у другој половини XX века, показао и своје социјално одговорно лице, поготово у својим „излозима“ према СССР и Кини. Општи раст животног стандарда потрошње становништва у земљама западне (а нарочито северне)

Европе, САД, Аустралије и Јапана ублажио је класне противречности и социјалне напетости у овим земљама, олакшавајући на тај начин пропагандним службама империјалних сила демонизацију социјализма (комунизма) као „друштва оскудице и диктатуре“. Неутољива жеђ широких народних маса за шаренилом потрошних роба, коју социјалистичка производња није могла да утоли, постепено је водила ка поразу социјализма у Хладном рату.

За економску струку и науку је неупоредиво значајније што се показало да мотиви себичности и профита, ослоњени на неограничену приватну својину (и капитал), делују неупоредиво снажније на развој привреде од мотива солидарности, једнакости и социјалне сигурности, на које се ослањао самоуправни социјализам у Југославији. Због тога је капитализам, тај „непознати идеал“ [7] победио „без зрна барута“, што се никад или готово никад није догодило са капиталистичким привредним системом у некој земљи. Мора да је комунистима (али и искреним хришћанима) тешко пало сазнање да „невидљива рука“ тржишта брже доводи до економског благостања оне друштвене заједнице које рачунају на себичност појединаца (али себичност одређене врсте), него оне заједнице које својим члановима сугеришу несебичност, солидарност или пак жртвовање за друге.

У транзиционим процесима у први план избио је проблем морала и „менталног склопа“ некадашњих социјалистичких грађана, увек жељних да ступе у обећано „царство робе“ капиталистичког „слободног света“, а с друге стране ипак озбиљно алергичних на неједнакости, класне разлике и ширење разлика у приходима и богатству. Тај проблем постаје извор социјалних тензија, незадовољства и апатије која очас може, подстакнута са ове или оне стране, да прерасте у хаос, који је понекад за евроатлантске корпорације веома пожељан (Ирак, Либија, Украјина, Сирија...), али носи и одређене ризике.

Вртоглави пословни успеси и брзо богаћење неких домаћих предузетника са

„номенклатурне листе“ бацили су у други план баснословне профите које су из транзиционих земаља износиле евроатлантске банке и мултинационалне корпорације. Транзиција је, готово спонтано, наметнула нова морална „начела одабраних“ по којима се лаж, превара и подвала проглашавају модерним „духом маркетинга“, а насилништво, безосећајност и одсуство скрупула убрајају у најпожељније особине предузимљивих бизнисмена и инвеститора (и политичара). Међу депримираним транзиционим губитницима, отпуштеним радницима, ражалованим руководиоцима и лустрираним политичарима, али и у широј јавности, велики успех имала је мантра да у транзиционим процесима морају да пропадне стручни, часни и поштени људи, док успевају похлепни, покварени и подли преваранти – бизнисмени и тајкуни.

Да би била ефикаснија „димна завеса“, која прикрива енормне суме профита које су евроатлантске банке и корпорације износиле из земаља домаћина, шириле су се (и наглашавале) пропагандне мантре о „невероватној покварености и корумпираниости“ пословних људи из транзиционих привреда насупрот часном и поштеном пословању бизнисмена САД, старе Европе, Канаде, Аустралије или Јапана. Нажалост, многи чланови нове елите у транзиционим привредама потрудили су се да наведене оптужбе поткрепе сопственим сликовитим примерима.

Као и у бројним другим транзиционим земљама, у Србији се свест о моралним начелима капиталистичког привредног система на необичан начин уклапала у „ментални склоп“ становништва, привредника и политичара. Нема никакве сумње да се капиталистички привредни систем најчешће доживљавао као изузетно пожељан зато што је, очигледно, најразвијенијим земљама обезбедио економски развој и раст.⁵ Чак и државе које су показивале (у прошлости) највећи отпор према капиталистичком тржишном привредном моделу (СССР и

⁵ Друго је питање колико је и колонијална експанзија ових земаља (империја) допринела овом развоју (види: [8, стр. 254-277]).

Кина), прихватиле су га деведесетих година, и од тада оствариле (нарочито Кина) импресивне стопе привредног раста.

Постављају се, међутим, два питања. Прво, да ли је „морални“ или „социјално одговорни“ капиталистички економски систем могућ? И друго, да ли је могуће функционисање тржишног капиталистичког модела без ослонца на етику и морални кодекс учесника у привредном животу?

У бројним научним радовима доказана је тврдња да се не може сматрати да је у складу са моралом (хришћанским, исламским, комунистичким или ма којим другим) привредни систем који генерише међусобну експлоатацију људи и афирмише дискриминацију људских права на основу приватне својине. Ма колико такав систем био ефикасан са становишта количине произведених услуга и робе, ма колико тај систем генерисао виши ниво благостања за целокупно друштво па и за саму радничку класу (као што се у историји и показало), ма колико да су се остали привредни модели (робовласништво, феудализам и социјализам) показали инфериорни у односу на капитализам, морално начело слободе и једнакости не дозвољава да капитализму припишемо и особину праведног, и са моралним кодексом усаглашеног система.

То ипак не значи да капитализам као систем мора бити са етичке стране одбачен, пошто су се алтернативни модели (и покушаји) показали инфериорнијим у оном што је људској врсти у овом тренутку најважније – у расту произведених количина услуга и робе, односно у нивоу животног стандарда потрошње.

Чињеница да капиталистички модел привређивања није у складу са правилима која појединац коме је стало до морала мора да прихвати нипошто не значи да овај систем може да функционише без општеприхваћеног моралног кодекса. Заиста, размена у тржишном (капиталистичком) систему привреде не би била могућа ако сваки учесник не би осећао моралну, а не само законску обавезу да купљену робу или

услугу плати, односно да наручену (или плаћену) робу или услугу испоручи. Не би могао да опстане систем у коме би сваког учесника у свакој трансакцији судови и полиција морали да присиле да плати или испоручи услугу или робу.

Штавише, лако је показати да су међусобно поверење и вера у привредни раст (као основе кредитних односа) уграђени у саме темеље модела капиталистичке привреде [8, стр. 254–276].

И у многим другим случајевима морална начела појединаца значајно утичу на ток привредног живота. Морални став према раду, штедњи, богатству и потрошњи, према улози државе и правном поретку, према принципима расподеле, великим делом одређују перформансе привредног система, тј. утичу на његову способност да произведе већу или мању количину услуга и робе.

Насупрот Марксу, који је сматрао да друштвена база (привреда) детерминише друштвену свест (морал и систем вредности), а не обрнуто, Макс Вебер је покушао да покаже да етички кодекс и религија добрим делом одређују облик привредног система и начин производње. Сматрао је да протестантска етика посебно погодује развоју капитализма, да капиталистички дух претходи капиталистичком развоју те да САД, В. Британија, Холандија и Немачка свој брзи раст привреде у XVIII, XIX и XX веку могу да захвале чињеници да хришћанско становништво ових земаља у већини следи протестантску традицију.

КАПИТАЛИСТИЧКИ, СОЦИЈАЛИСТИЧКИ (САМОУПРАВНИ) И КОЛОНИЈАЛНИ ДУХ

У поменутој књизи *Протестантска етика и дух капитализма*, Макс Вебер објашњава етичке принципе бројних правца у протестантској цркви и њихов утицај на предузимљивост, однос према раду и богатству у земљама насељеним претежно протестантским становништвом. Преведено на језик данашњег европског новоговора, Вебер се бавио питањем утицаја протестантске етике на „ментални склоп“

становника и њихово понашање у економском животу – производњи, размени, расподелу и потрошњи.

Питања морала и религиозних уверења вековима била су нераздвојно повезана, а Хришћанска црква средњег века наметала је верницима страх да неће заслужити благодети спасења (вечног живота) уколико се не држе религиозних норми и заповеди. Страх је наметао појединцу да се понаша у складу са моралним кодексом хришћанске доктрине и поштује забране које му се намећу, а истовремено га подстицао на подвиге (и жртве) којима би вечни живот био заслужен. Да ли се може тврдити да се у том дугом периоду верник „погађао“ са Богом (и Црквом), трампећи своје узорно понашање, покајање или аскезу на овом свету – за спасење душе? Црква је имала моћ да јавно осуди (казни) појединца који се огреши о морална правила или чак да га екскомуницира (анатемише), што је било равно готово смртној пресуди. Али је, такође, Црква имала могућност да, као посредник између Земље и Неба, додели опроштај, да појединца разреши греха.

Изгледа да је све било у реду док Црква није све масовније почела да, под изговором да на тај начин прикупља новац за изградњу цркве Светог Петра у Риму, *продаје* опроштаје грехова (индулгенције), што је изазвало незадовољство верника, а нарочито оних који су добрим делима или кајањем, а не новцем, икупљивали своје спасење.⁶ Мартин Лутер је 1517. године на врата дворске цркве у Витенбергу прикуцао листу са 95 захтева за повратак новозаветном хришћанству и одбацавање посредништва Цркве у спасењу. Ово се сматра почетком реформистичког покрета у Католичкој цркви.

Релација појединца са Богом постала је непосреднија захваљујући учењима реформације, што је људе тог времена ослобађало стеге Цркве, али и државе оличене у лику племића – земљопоседника. Ово је

⁶ Продајом индулгенција *унапред*, за тек намераване грехове, изгледа да је Црква превршила меру стрпљења свога стада.

подстакло процес освајања индивидуалних слобода. Сваки се појединац нашао сам пред Богом, незаштићен црквеном организацијом, без већег ослонаца на непосредно друштвено окружење (*колектив*). Лична одговорност и предузимљивост добили су на значају, а од државе се очекивало једино да спречи насиље и неред, а не да организује производњу и расподелу или да спроводи друге „усређитељске“ акције ради благостања својих поданика.

За разлику од либералног капитализма, у социјализму није извршен овај важан заокрет у свести становништва. Производња и раст били су брига државе, а појединац је морао само да савесно ради, буде послушан и ужива у благодетима које му држава обезбеђује. Приметићемо да те благодети нису биле мале: сигуран посао (и приход), бесплатна здравствена заштита, бесплатан стан, бесплатно школовање (до највиших нивоа), летовање по повољним ценама (у одмаралиштима) и бројна друга социјална права. Трошкови лечења, становања, школовања итд. покривани су из *колективне* касе.

Ипак, нерешиви проблем се састојао у томе што је количина услуга и роба, а нарочито инвестиција, била недовољна да би ове потребе биле задовољене за све грађане социјалистичке државе, а несебични државни функционери,⁷ па и сами самоуправни органи (и руководиоци), нису показивали довољну количину предузимљивости и некако су се више окретали питањима *расподеле* произведених услуга и робе. Ношене том и таквом инерцијом владе осећају обавезу да и у периоду транзиције становништву обећавају раст производње и запослености коју ће власт да „обезбеди“, уместо да се власт посвети учвршћивању правног поретка (и просторног реда), који би требало да јој буду прва брига.

⁷ У сфери државе и сфери тржишта као да постоји нека невидљива рука која оперише на потпуно супротан начин од руке Адама Смита: појединац који једино жели да служи јавном интересу, подстичући државну интервенцију, „вођен је невидљивом руком ка остварењу личног интереса који није био део његове замисли“ [9, стр. 23-24].

Хришћанство протестаната, у почетку у перманентном сукобу са Католичком црквом, разгранало се и само, кроз векове, на већи број покрета и секти.⁸ У интеракцији са овим учењима развијао се у Европи и Америци тада још млади капиталистички (либерални) привредни систем, али приметимо да ни земље са претежно католичким становништвом (нпр. Италија, Француска или Шпанија) нису битно заостајале у капиталистичком развоју.

Вероватно је корисно данас у Србији подсетити на поједина начела протестантске етике и на тај начин олакшати неку врсту рестаурације (или успостављања?) капитализма на овом простору? Од суштинског значаја је питање колико су протестантска етичка начела, на која се ослања либерални модел евроатлантског капитализма, у складу са данашњим системом вредности и етичким начелима српских грађана? У свести су још свежи трагови моралног кодекса самоуправног (тржишног) социјализма, али и дубоки корени, повезани са вековним робовањем Турском царству, где је потлаченим масама хришћана православна традиција представљала утеху и главни ослонац тежњама за ослобођење.

Познато је да је у основи протестантске етике учење о *предестинацији*, које говори да спасење душе зависи искључиво од бојје воље коју нико не може унапред знати ни разумети. Спасење се не може *заслужити*, ма колико се појединац трудио у овоземаљском животу [10, стр. 447]. „У најпресуднијој ствари живота за људе из времена реформације, у ствари вјечног блаженства, човјек је био осуђен на то да самотно иде својим путем у сусрет једној одвајкада утврђеној судбини. Нико му није могао помоћи. Никакав проповједник – јер божју реч може да разуме само *изабраник*“ [1, стр. 69].

Запазићемо да је овај принцип *индивидуализма*, насупрот у социјалистичким привредама прокламованом *принципу*

⁸ Вебер анализира утицај етичких доктрина Лутеранске, Калвинистичке и Англиканске цркве, упуштајући се и у приказе (поређење) ставова појединих праваца (и секти) протестантске оријентације: пијетиста, презбетеријанаца, пуританаца, анабаптиста, квекера и др. [1].

колективизма, битна подлога предузетништва у либералном капитализму. Бити сам пред Богом, са сопственим способностима, са сопственим ризицима и са сопственом слободном вољом – то је онај облик *индивидуалне борбености* који захтева храброст (*херојство*) у тржишној утакмици, а доказује се (и исцрпљује) у иновативним активностима.

Према учењу о предестинацији Христос је умро за *изабране* који ће бити спасени, а нико не може поуздано знати ко ће бити међу њима. Али свако може својим моралним уверењима и начином живота да *покаже самоувереност* да припада скупу *изабраних*. Исправним понашањем у животу, кајањем и молитвом *не може се заслужити* спасење, али може да се *покаже припадност скупу оних* који су спасени – избрани. Вебер каже: „С једне стране се проглашава за дужност да се човјек *сматра* изабраним и да сваку сумњу у то одбија као ђаволску напаст, јер је оскудна самопоузданост последица недовољне вјере, дакле недовољног дјеловања милости. Апостола опомена да човјек „утврди“ властити позив овдје се тумачи као дужност да човјек у свакодневној борби постигне субјективну сигурност у своју изабраност и оправдање. Намјесто скрушених грешника којима се ако се у покајничком вјеровању уздају у Бога обећава милост, тако се одгајају они самопоуздани „свечи“ које налазимо у као челик тврдим пуританским трговцима оног херојског доба и у појединим егземпларима до дан-данас. А с друге стране, да би се *задобила* она самопоузданост, нарочито се препоручивао, као најистакнутије средство, *неуморан позивни рад*. Он и само он растјерује религиозну сумњу и даје сигурност стања милости“ [1, стр. 78].

Видимо да је облик протестантске аскезе *неуморан позивни рад*, чији циљ није мучеништво појединца на овоме свету, него стварање и повећавање богатства до највећих могућих размера. Потребно је да тај и такав рад буде праћен *најстрожом штедљивошћу* (у потрошњи), као и рационалним избором

најефикаснијих активности у позивном послу,⁹ пошто је *раст богатства* основни циљ радних активности. Циљ богаћења није касније *уживање* у богатству, пошто је *одмарање у богатству* за сваку осуду (и богати би морали да неуморно раде). Раст богатства, *in maiorem Dei gloriam*, само је себи циљ. Успех у стварању и гомилању богатства, успешном (и срећном) комбинацијом неуморног (ефикасног) рада и штедње, поуздан је сигнал протестантском вернику да је у милости бојој – да припада изабранима.

Као упечатљив одраз духа капитализма Вебер наводи став америчког научника и државника Бенџамина Франклина (1706–1790): „Јеси ли видио човјека устаоца у његовом послу, тај ће стајати пред краљевима. Стицање новца – уколико се оно дешава на легалан начин – унутар модерног привредног живота, резултат је и израз ваљаности у послу и та *ваљаност* је алфа и омега Франклинова морала, какав он иступа према нама на цитираном мјесту исто тако као и у свим својим списима без изузетка“ [1, стр. 24].

Вебер цитира и текст са Франклиновим упутствима грађанима Пенсилваније. У том тексту, слободније речено, Франклин даје упутства грађанима, „преводећи“ норме претестантске етике у препоруке за пословни живот: „*Сети се да је време новац*“ (човек мора бити потпуно посвећен свом позиву и раду); „*Сети се да је кредит новац*“ (човек мора да пази на најнезнатније ствари које имају утицаја на његов кредит); „*Сети се да је новац оплодљиве и родне природе*“ (човек мора да штеди што је могуће више, а прикупљена – акумулирана – средства да уложи ради профита, на најбољи могући начин); „*Сети се да је добар платиша господар свачије кесе*“ (поузданом дужнику свако радо позајмљује средства, а напретку појединца ништа не доприноси колико

9 „Богатство је сумњиво управо као искушење за лијено почињање и грешно животно уживање, а тежња за тим само онда када се она дешава да би човјек касније могао безбрижно и весело да живи. Али је та тежња, као извршење позивне дужности, морално не само допуштена, него управо наређена. Парабола о оном слуги који је био одбачен зато што с повјереним му талентом није лихварио – изгледа да то и директно изражава“ [1, стр. 132–133].

тачност и праведност – поштење – у свим његовим пословима) [1, стр. 20].

Можемо се запитати: постоји ли за доследног (посвећеног) протестанта тога времена, а и данас, *било какав живот ван пословног живота*? Одмор се третира само као припрема за рад,¹⁰ а исто важи за забаву и разоноду у којој, по пуританским нормама, ваља бити веома умерен. Радити, штедети, инвестирати, стицати богатство, још више радити, још више штедети и даље повећавати богатство – *in maiorem Dei gloriam!* Ето смисла живота узорног протестантског верника.

Није потребно посебно наглашавати колико су ови принципи различити од оних које је колективна солидарност уградила у ментални склоп социјалистичких самоуправних радника и руководиоца, окренутих пре свега обезбеђењу *радних места* и дистрибуцији. Право на рад препознавало се, у великом броју случајева (сувише великом да би самоуправни социјализам опстао), као право на приход (плату). Нема сумње да је огромна већина запослених у социјализму савесно, вредно и предано обављала своје послове, али се нико није питао колико њихов труд повећава акумулирано богатство. Колико су ефикасни њихови напори? И да ли би једнаким ангажовањем рада и средстава могли да створе много више?

С друге стране, начела протестантске етике савршено подржавају капиталистички начин производње, пре свега зато што је у капиталистичком систему робне привреде раст капитала врховно добро. За разлику од других друштвено економских формација (племенско друштво, робовласништво, феудализам), у којима такође постоји богатство, тек је у капитализму богатство (капитал) добило оно чаробно својство *раста*, које није имало у претходним формацијама.

10 Сетићемо се, међутим, сличне Змај – Јовине поруке деци у песми „Из књиге живота“ (Јовановић. Ј. Змај, 1950, стр. 259), што показује да, насупротив уверењу доброг дела наше „колонијалне елите“, домаћем „менталном склопу“ није далека идеја о посвећеном раду – о којој говори Вебер.

Истина, и у ранијим епохама се *инвестира*ло (пирамиде, храмови, дворци, палате, чак и велики инфраструктурни објекти – путеви, аквадукти, канали...), али је тек капитализам донео *императив* да се *инвестира* због *профита*, тј. ради увећавања богатства које је на тај начин постало капитал – и само себи сврха и циљ. „Да би се разумела модерна економска историја, човек треба заиста да разуме само једну реч. Та реч је раст“, написао је Јувал Ноа Харари [8, стр. 254] у књизи *Сапијенс, кратка историја људског рода*, а у поглављу о развоју капитализма, коме није без разлога дао наслов „Капиталистичка вероисповест“.

Занимљиво је размотрити перцепцију богатства у систему вредности, тј. у „менталном склопу“ појединаца и заједнице. У вековима и миленијумима у којима је друштвени производ стагнирао или растао веома споро, успостављали су се чврсти односи у расподелу између „нижих“ и „виших“ друштвених слојева и класа. Произведени „колач“ се делио према традиционално утврђеним правилима и односу снага. До значајније „прерасподеле“ долазило је отимачином, преваром или крађом, а ређе производњом или „повећањем продуктивности“ у односу на друге чланове заједнице. Старогрчки епови препуни су прича о крађи и отимању стоке. У то време веома цењеним *послом* и *радом* се сматрала ратничка активност и вештина пленидбе и пљачке – које су биле основни мотив бројних ратова међу племенима и градовима. Ако би се неко од чланова заједнице обогатио, то је значило да је неко други осиромашао. Ако је један скуп људи повећао своје богатство, другима је то благо било одузето.

Слика о подели једног, увек једнаког, произведеног „колача“ снажно се, хиљадама година, утискивала у свест људи. Веровање у могућност раста „колача“ имало је веома слабо упориште у реалном економском животу. А велико богатство, тамо где се појављивало, обично је било праћено не скромношћу и штедњом, него неумереном раскоши и раскалашношћу, о којима су кружиле легенде. Религије су, тешећи и

умирујући сиромашне масе, подстицале одбојност или презир верника према богатима и богатству,¹¹ а готово да ниједан религиозни покрет пре протестантизма није правдао богаћење у *још већу славу Божју*. Очигледно да је протестантизам у овом погледу извршио оштар заокрет.

Марксистичка наука признала је либералном капитализму чудесну магију производне моћи,¹² али је расветлила и другу страну капиталистичког система – његов експлоататорски карактер и тежњу ка колонијалној експанзији. Социјалистички привредни систем остварио је у Русији и Кини почетне колосалне резултате у индустријализацији и расту бруто домаћег производа, али је упркос томе представа о непромењеном „колачу“ који се дели остала у менталном склопу грађана. Уравниловка у расподелу је учинила своје, па су радни и предузетнички мотиви у социјализму пали на ниске гране, пошто се спонтано, као образац понашања, појединцу наметала минимизација радних (и предузетничких) напора, кад ће већ ионако резултати колективног рада бити подељени на скоро равне части.

Упркос изванредном ентузијазму радних маса у обнови и изградњи домовине, упркос бројним масовним песмама које славе рад, чињеница је да у социјализму, па и у самоуправном социјализму, тешко може да се препозна морал који сутерише посвећеност раду и акумулацији богатства које би се перманентно увећавало. Рад се у „менталном склопу“ већине социјалистичких трудбеника схватао пре као нужно зло и извор умора, а богатство као последица „машинација и малверзација“ државном или

11 „Рече му Исус: ако хоћеш савршен да будеш, иди продај све што имаш и подај сиромасима; и имаћеш благо на небу; па хајде за мном. А кад чу младић ријеч, отиде жалостан; јер бијаше врло богат. А Исус рече ученицима својим: заиста вам кажем да је тешко богатоме ући у царство небеско. И још вам кажем: лакше је камили проћи кроз иглене уши, него ли богатоме ући у царство Божије“ (Матеј, 19, 21–24).

12 Карл Маркс у *Манифесту комунистичке партије* (1848) истиче: „Буржоазија је у својој једва стогодишњој класној владавини створила масовније и колосалније производне снаге него све прошле генерације заједно“ [11, стр. 19]. Шта би тек К. Маркс рекао 150 година касније, после проналаaska мотора са унутрашњим сагоревањем, електричне енергије, компјутера и интернета?

друштвеном имовином (што је, нажалост, често и био случај). Слика „колача“ који не расте него се дели није ишчезла из свести социјалистичког грађанина. Одбојност (и мржња) према богатима имала је тада своје разлоге и у томе што је велика већина становника, ипак, била сиромашна. Уосталом, могућности богаћења у социјализму биле су сасвим скромне. Када се упореди имовина „црвене буржоазије“, коју је анатемисао студентски покрет 1968, са богатством данашњих српских богаташа, поређење може да изазове готово шаљиве коментаре.

Транзиција је до неслућених размера повећала могућност стицања богатства, али се у презиру (и мржњи) широких маса према богатима мало тога променило. У „ментални склоп“ није продрла истина да богатство може да се трансформише у капитал, чије је основно својство да *расте*, оплођен радом *запослених* – и експлоатисаних – радника. У јавном дискурсу аналитичари који заговарају уграђивање компоненти протестантске етике у домаћи „ментални склоп“ често се обрушавају на крупне капиталисте претњама и застрашивањем, уз оптужбе да су „одгризли“ неприпадајући им део „колача“. Никада се није чуло да је на обогаћеним предузетницима и инвеститорима „прст божји“, који показује да је њихово богатство благословено *in maiorem Dei gloriam*. Истина, тајкуни одговарају истом мером, служећи често као еталон бахате и раскалашне потрошње, мада би и они волели да буду у духу протестантске етике третирани као благословени „устаоци у свом послу“.

Није наодмет у време транзиције подсетити на начела протестантске етике која слави рад, штедњу и богатство, мада би здрав разум тешко прихватио Калвинов став¹³ да се радне масе морају држати у сиромаштву („продуктивност ниских надница“), иако је

13 Калвин је рекао, што је често било цитирано, да „народ“, тј. маса радника и занатлија остаје Богу послушна само ако се задржава у сиромаштву. Низоземци (Piter de la Court и други) то су „секуларизирали“ у том смислу да маса људи *ради* само онда ако их нужда на то натера, и ова формулација једног лајтмотива капиталистичке привреде ушла је затим у ток теорије о „продуктивности“ ниских надница [8, стр 149–150].

и овај исказ у сагласности са духом капитализма, нарочито када се има у виду период првобитне акумулације капитала (и период транзиције) [1, стр. 30–31].

Можда би било интересантно проучити ставове протестантске етике о колонијалној експанзији, имајући у виду да је нпр. у В. Британији првобитна акумулација капитала текла упоредо са стварањем државно – приватних монопола и колонијалном експанзијом. „Овом савезу државе и цркве с „монополистима“, на тлу једне хришћанско-социјалне основе, противставио је пуританизам – чији су представници, без изузетка, припадали страсним противницима *ове* врсте трговачког, финансијског и колонијалног капитализма, привилегованог од стране државе – индивидуалистичка прегалаштва на основу личне ваљаности и иницијативе“ [1, стр. 151]. Но, иако су пуританци били противници монопола и колонијализма, ипак се либерални капитализам у свету јављао у облику колонијалне (империјалне) експанзије, што са етиком либералног капитализма није у сагласности, али јесте, итекако, са реалним ширењем духа капитализма.

Силна жеља становништва за „добром снабдевенешћу“ и шаренилом робне понуде довела је у социјалистичким земљама до општег прихватања повратка у капитализам. Аверзија грађана према једнакости и жеља за „истицањем“ улила је додатно гориво у мотор овог процеса. Протестантска етика, иако недовољно позната на овом простору, постала је предмет уважавања, пре свега у облику дивљења Немцима, немачким производима и немачкој радној (индустријској) дисциплини. Дабоме, сличан је став и према осталим високоразвијеним западним земљама и привредама. Тако се „ментални склоп“ грађана Србије, али и транзиционе „елите“, формиро отварањем пред утицајима протестантске етике – култом индивидуалне иницијативе, преданог рада, штедње и раста богатства.

Али, са супротне стране осећа се снажан утицај (одјек) социјалистичке самоуправне

традиције и система вредности, који држави и политичким партијама додељује пресудну улогу у покретању привредне иницијативе, а такође и у „праведној“ расподели бруто домаћег производа („колача“). Декларативна тежња за социјалном правдом својствена је социјалистичком „привредном духу“, али се та тежња манифестује пре свега у облику аверзије (мржње?) према богатим сународницима.

Под дејством наведених противречних утицаја, у праскозорје транзиционих декада формирао се „колонијални ментални склоп“ нове елите у Србији „уз малу помоћ евроатлантских пријатеља“. Основна карактеристика тог и таквог (колонијалног) менталног склопа је безгранично дивљење према свему што долази са евроатлантског Запада. Али важно је уочити да овде *није реч о жељи за угледањем на западну привредну праксу, него безрезервно прихватање инструкција* које са те стране долазе. Те *инструкције* су често у оштрој супротности са историјском праксом развијених земаља (нпр. царинска заштита, јавна потрошња у цивилном сектору итд.). Разлог је једноставан: владама земаља „периферије“ не саветују се активности које су довеле до развоја најразвијенијих привреда (учвршћивање правног поретка, ослобађање приватне иницијативе, заштитита домаћег тржишта, флексибилна политика девизног курса, уравнотежено задуживање и сл.), него им се сугеришу активности које одговарају интересима данас најмоћнијих капиталистичких привреда, а саветованим земљама често наносе штету.

Да би дивљење евроатлантским привредама и безрезервно прихватање инструкција које долазе са евроатлантских страна било још упечатљивије, постало је потребно, па и неопходно, до самопорицања понизити сопствени народ, његову историју, његову економију, његову културу па и његово право на будућност, пошто самопорицање подразумева и оспоравање права на постојање (види: [2]).

„Овај доминантни, аутошовинистички менталитет наше фактичке елите много је погубнији него лицемерје ранијих... Ови садашњи се, наиме, утркују ко ће се маћехинскије односити према сопственој заједници, и ко ће бити услужнији према сваком страном интересу – политичком, економском и културном, ма колико он био на уштрб истинских интереса овог народа“ [3].

Компрадорска елита прихвата могућност безграничног богаћења, али је скептична у погледу могућности привредног раста и нема поверења у посвећеност раду и штедњи на овом простору. Штавише, негује дубоки презир према пословним и радним перформансама домаћих предузетника и радника, а близак јој је Калвинов став о „продуктивности“ ниских надница.

Та елита има своје економске мантре: „(i) приватна својина је ефикаснија од државне и зато све треба приватизовати; (ii) страни капитал је основа на којој почива развој малих држава; (iii) свеједно је да ли су власници компанија или ресурса странци или домаћа лица; (iv) тајкуни су највеће зло транзиције и зато је боље имати стране власнике; (v) држава мора политиком ниских пореза и субвенцијама привући стране инвеститоре“ [12]. У цитираном тексту Катић убедљиво образлаже зашто се наведени ставови не могу бранити озбиљним аргументима, али је, ипак, у српској економској литератури (а нарочито у пракси) утицај ових мантри изузетно снажан.

Још лакше је објаснити колико су ставови домаће „елите са колонијалним менталитетом“ у супротности са „духом капитализма“ и протестантском етиком.¹⁴ Пре свега у ставу према улози индивидуалне (приватне) привредне иницијативе, односно према држави којој се, у оквиру „колонијалног менталног склопа“, додељује „усређитељска“ улога у привреди, (плани субвенција, пореске олакшице, „довођење“

¹⁴ Да ли је могуће замислити Т. Цеферсона или Б. Франклина како страном (империјалним) инвеститорима (Британцима, пошто је В. Британија у то време била најмоћнија светска империја) државним декретима додељују тржиште и друге ресурсе у САД?

страних инвеститора, обезбеђење „повољних“ кредита из државних или банкарских фондова итд.). На тај начин се потискује приватна иницијатива. А да би држава (тј. политичка странка) имала „одрешене руке“ у својим „усређитељским“ привредним подухватима, правни поредак мора бити под контролом странака (и осакаћен), а поље арбитража и произвољног тумачења закона максимално проширено. Држава (и странка) често „пресуђује“ чак и о томе која компанија мора, а која не мора да плати рачун за потрошену електричну енергију, о питањима власништва или удела у власништву, као и о многим питањима која, у условима чврстог правног поретка (и просторног реда), не би смела бити подложна арбитражи.

Препознатљива је и дискриминација домаћих приватних компанија чији је раст капитала под будним оком спреге безбедносних служби и „истраживачког“ (таблоидног) новинарства, који мере „оправданост“ компанијских зарада и утичу на организацију одговарајућих процеса. С друге стране, иностране банке и корпорације могу, под заштитом државе и партија (на власти), слободно да послују и зарађују на српском тржишту, неоптерећене сличним врстама контроле и прозивања.

Закључак

Често се догађа да се друштвени процеси, упркос најозбиљнијим анализама и најбољим намерама, одвијају независно од воље људи. Не морају да постоје „планини и завере“, али постоје објективни интереси који доводе до тога да „невидљива рука“ друштвених законитости води развој заједнице у правцу који можда нико не жели.

Очигледно је да заговорници продора протестантске етике и духа капитализма у систем вредности грађана Србије делују, ваљда и против своје воље, али вођени сопственим интересом, у сасвим супротном правцу: негирању њених основних захтева. Уместо да Србија постаје земља у којој приватна иницијатива цвета, а привреда се

брзо развија, „усређитељске“ активности наших влада (и странака) фиксирају окове приватној иницијативи и развоју. У стварности се формира (уз помоћ евроатлантских пријатеља) „ментални склоп“ колонијалног типа, потпуно супротан оном који је Макс Вебер представио у својој анализи.

Није разумно позивати домаћу елиту са „колонијалним менталним склопом“ на несебичност и активност у складу са општим интересима друштва. Па управо са те и такве, „алтруистичке“ и „усређитељске“ платформе припадници компрадорске елите стичу углед и моћ, сваки у свом окружењу.

Потребно је разјаснити процесе који се одвијају, као и разумети настанак и карактер домаћег „колонијалног менталитета“. Иако се јавности обраћају позивом на уградњу протестантског духа капитализма у „ментални склоп“ грађана, лако је препознати да припадници те „елите“ нису они „самопоуздани свеци које налазимо у као челик тврдим пуританским трговцима оног херојског доба“ (о којима је писао Вебер), него, чешће, политиканти чији се рад, таленат, интелигенција и вештина исцрпљују у сплеткама и интригама домаћих дневно политичких и друштвених догађаја.

Нема сумње, припадници компрадорске елите су искрени заговорници модела „колача који не расте“, уверени да док у друштву једнима не смркне, другима не може сванути. Са таквим „менталним склопом“ јасно је да морају тражити основац у иностраним економским интересима, а на штету домаћег становништва, а да је за њих власт, баш као у западној Европи пре реформације, најбоља „привредна“ делатност.

Број припадника компрадорске елите показује тенденцију раста у Србији, снажно потискујући истинску привредну, интелектуалну, уметничку и културну елиту у други и трећи план. Интересантно би било анализирати шта ће се догодити када тај број достигне критичну масу.

SUMMARY

In the *Introduction* of this paper it has been indicated that each model of the economic system, contrary to the beliefs of some economists, draws heavily on the corresponding moral code, and it follows that the restoration of capitalism in Serbia means the appropriate adaptation of the existing system of values, or “mindset” of the population. It has been noted that the change in the value system has been a part of the program of all Serbian Governments and the NGO sector in the transition period.

The following part of the paper (*Transition and mindset*) points to the changes that the transition has brought in economic life, as well as to the reasons for accepting the restoration of capitalism in Serbia without resistance.

In the main part of the paper (*Capitalist, socialist and colonial spirit*) the effects of three factors on the “mindset” of Serbian citizens, have been compared. First of all, the influence of the Protestant ethics, which, according to Weber, has determined the spirit of liberal capitalism in Western Europe and the United States, affirming the values of *individual freedom (economic initiative), call work, savings and wealth accumulation*.

It is not necessary to specifically emphasize how these principles are incompatible

with those of collective solidarity built into the “mindset” of socialist self-management workers and managers, oriented primarily towards *job creation and distribution of work results*.

Under the impact of those contradictory influences, in the wake of decades of transition, the “colonial mindset” of the new elite in Serbia formed, of course, with a little help from the Euro-Atlantic friends. The main characteristic of the “colonial mindset” is boundless admiration for everything that comes from the West. It is important, however, to note that *this is not about the desire for imitation of Western economic practices, but unreserved acceptance of the instructions* that come from that side. Those *instructions* were often in sharp contrast with the interests of the domestic economy, but also with historical economic practice in developed countries. So that the admiration for the Euro-Atlantic economies and unreserved acceptance of the instruction was complete, it became necessary, to self-denial, to humiliate their own people, its history, its economy, its culture and even its right to a future.

This article will fulfill its goal if it helps in distinguishing Weber’s spirit of liberal capitalism from the “colonial mentality”, which is promoted in Serbia.

ЛИТЕРАТУРА

- Вебер, М. (2013). *Протестантска етика и дух капитализма*. Београд: Филип Вишњић.
- Ломпар, М. (2015). *Дух самопорицања*. Београд: Satena mundi.
- Антонић, С. (2015). *Елита колонијалног менталитета*. Преузето са <http://www.nspm.rs/kolumne-slobodana-antonica/elita-kolonijalnog-mentaliteta.html>
- Поповић, Д. (2016). *Морал и економија. Симпозион Теологија у јавној сфери*. Требиње. Преузето са <http://eparhija-zahumskohercegovaacka.com/?p=20674>
- Самуелсон, П. (1969). *Економија, уводна анализа*. Београд: Савремена администрација.
- Перкинс, Џ. (2010). *Био сам плаћени економски убица*. Београд: Геополитика.
- Ренд, Е. (1994). *Капитализам, непознати идеал*. Нови Сад: Global book.
- Харари, Ј. Н. (2014). *Сапијенс, кратка историја људског рода*. Београд: Библионер.
- Фридман, М., Фридман, Р. (1996). *Слобода избора, лични став*. Нови Сад: Global book.
- Расел, Б. (1962). *Историја западне философије*. Београд: Космос.
- Маркс, К., Енгелс, Ф. (1949). *Манифест комунистичке партије. Изабрана дела (I том)* Београд: Култура.
- Катић, Н. (2015). *Живети са глобализацијом и спасити што се спасити може, научни скуп: Националне економије у условима глобализације*. Андрићград. Преузето са <https://nkatic.wordpress.com/2015/05/09/ziveti-sa-globalizacijom-i-spasiti-to-se-spasiti-mozet-tekst-pisan-za-naucni-skup-nacionalne-ekonomije-u-uslovima-globalizacije-22-23-05-2015-andricgrad/>